

ILLEGALE HANDEL

van cultuurgooderen als financieringsbron van terrorisme

De systematische plunderingen die landen als Irak, Afghanistan en Syrië al decennialang moeten ondergaan, zijn gelinkt aan een vorm van transnationale georganiseerde misdaad die enorme opbrengsten kan opleveren: illegale handel in cultuurgooderen. Ook terroristische organisaties zagen daarin een lucratieve mogelijkheid om hun oorlogsvoering te financieren. Cultuurgooderen werden massaal uit musea en archeologische sites geplunderd en het land uit gesmokkeld. Door de grootschalige vernielingen, plunderingen en verhandeling van cultuurgooderen waar Islamitische Staat zich in Syrië en Irak schuldig aan maakte, kwam er meer aandacht voor dit criminaliteitsfenomeen. Dit behoeft echter nog verder onderzoek met het oog op beleidsvorming. Naast de organisatorische kenmerken van dat criminaliteitsfenomeen is het in grote mate onbekend wat de opbrengsten waren die terreurbewegingen daaruit gehaald hebben. Zeer uiteenlopende, vaak verkeerde, cijfers doen daarover de ronde en maken de nood aan diepgaand empirisch onderzoek duidelijk – ook in België.

Mathias Desmet (Faculteit Recht & Criminologie, UGent)

Illegale handel van cultuurgooderen als financieringsbron van terrorisme

De vernieling en plundering van cultuurgooderen zoals kunst en antiquiteiten zijn in de hele wereld al decennialang een gekend fenomeen, maar met de opkomst van Islamitische Staat kregen ze de laatste jaren meer aandacht. Vooral media en academici trokken massaal aan de alarmbel en wezen op de catastrofale gevolgen voor het cultureel erfgoed van Syrië en Irak. De vernielingen en plunderingen kunnen als iconoclasme aanzien worden: het was de gemotiveerde vernietiging van de macht en identiteit die door symbolen of beelden gecommuniceerd werden of daarin vervat zat.¹ Het was namelijk een manier om vormen van *shirk* (i.e. geloofsovertuigingen of praktijken die als afgoderij beschouwd worden omdat ze afwijken van de aanbidding van één onstoffelijke en niet-representabele God) te elimineren en zo de tegengestelde identiteit en machtsstructuren te deconstrueren die de vestiging van het waarheidsideaal van Islamitische Staat in de weg stonden.² Het was een vorm van ethnocide waarbij Islamitische Staat de culturele aanwezigheid van niet-soennieten probeerde uit te wissen door onder andere hun cultureel erfgoed te vernietigen.

1. Nathalie May, "Iconoclasm and text destruction in the Ancient Near East," *Iconoclasm and text destruction in the Ancient Near East and beyond*, ed. Nathalie May (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2012), 6.
2. Finbarr Barry Flood, "Debate: Religion and Iconoclasm. Idol-breaking as Image-Making in the 'Islamic State'," *Religion and Society* 7 (2016): 117-9; Galen Tsongas, "Iconoclasm: ISIS and Cultural Destruction," *Global Societies Journal* 6, nr. 1 (2018): 16-7.

Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP) - Universiteit Gent - Belgian Intelligence Studies Centre (BISC)

Sleutelwoorden:

fianciering;
terrorisme;
kunsthandel;
plunderen;
cultuurgooderen ;
Syrië;
Irak

Deze bijdrage zal echter stilstaan bij het financiële gewin dat de terreurorganisatie uit de plunderingen trachtte te halen. Islamitische Staat plunderde niet alleen uit ideologische, politieke en militaire overwegingen, maar ook uit economische. Met de illegale verhandeling van cultuurgoederen³ (vooral antiquiteiten) slaagde de terreurbeweging er namelijk in om inkomsten te verwerven die, naast de oorlog in Syrië en Irak, mogelijk ook aanslagen in Europa konden bekostigen. De toename van het aantal geplunderde cultuurgoederen zorgde ervoor dat de levensvatbaarheid van de illegale kunstmarkt toenam. Crimineel geld kan daarin bewaard worden door de aankoop van cultuurgoederen en op die manier mogelijks zelfs witgewassen worden. Musea en privéverzamelaars van westerse landen zullen de komende decennia waakzaam moeten zijn voor de talloze voorwerpen die met valse herkomstpapieren zullen opduiken. Na een afkoelingsperiode waarin de geplunderde cultuurvoorwerpen verborgen werden gehouden, zullen ze namelijk opnieuw naar boven komen in een poging om op de legale markt gebracht te worden.

De illegale antiquiteitenmarkt nam de voorbije jaren dus ongekende proporties aan. Dat mag hier gelezen worden in termen van zowel grootte als van onbekendheid. Het staat namelijk vast dat er veel geld te verdienen valt met illegale handel van antiquiteiten en andere cultuurgoederen, maar zoals elke criminele markt is de precieze omvang ervan onmogelijk vast te stellen. Door plundering intensief aan te wenden als inkomstenbron vestigde Islamitische Staat de aandacht van de wereld op de illegale handel in cultuurgoederen. Toch tasten we ook vandaag nog al te vaak in het duister als we dit onderbelichte criminaliteitsfenomeen willen aanpakken. Verder onderzoek naar zowel de omvang als de organisatie erachter is essentieel zodat het beleid en de wetgeving erop afgestemd kunnen worden. De nood aan onderzoek naar illegale handel in cultuurgoederen – en bij uitbreiding ook naar andere vormen van kunstcriminaliteit – is ook in België hoog aangezien het een belangrijke plaats in de (onder)wereld van de kunst inneemt. Het Belgisch strafrechtelijk beleid en de wetgeving ter zake hinken echter achterop en dat maakt van ons land een zwakke schakel in de strijd tegen dit criminaliteitsfenomeen.

Dit artikel zal verduidelijken hoe de illegale handel van cultuurgoederen een mogelijke rol kan spelen in de financiering van terrorisme. Vooreerst zullen enkele historische voorbeelden aangehaald worden waar plundering van cultuurgoederen ter financiering van staten diende en later ook door terreurorganisaties werd aangewend. Daarna zal, als voorbeeld dat nog vers in eenieders geheugen zit, de illegale handel van antiquiteiten door Islamitische Staat uitgebreid uitgewerkt worden. Tot slot zal aangegeven worden dat de omvang en precieze werking van de illegale handel in cultuurgoederen niet genoeg gekend is om een duidelijk beeld te krijgen van de mate waarin terreurgroepen ervan profiteren. Het gebrek aan cijfers belemmert bijgevolg een adequate beleidsvorming.

Plundering door staten en autoritaire regimes

De geschiedenis toont aan dat expansionistische staten en regimes in plundering van cultuurgoederen niet alleen een symbool zagen voor de macht die ze als overwinnaar over andere staten of naties hadden, maar ook een rendabele opportuniteit om hun oorlogsvoering te financieren.⁴ Hieronder volgt een greep uit de talrijke

-
3. In deze bijdrage wordt onder de term 'cultuurgoed' elk voorwerp begrepen dat van belang is voor de archeologie, prehistorie, geschiedenis, literatuur, kunst of wetenschap en behoort tot bijlage 1 van de Verordening (EG) nr. 116/2009 van 18 december 2008 betreffende de uitvoer van cultuurgoederen genoemde categorieën. Daaronder vallen bijvoorbeeld oudheidkundige voorwerpen of antiquiteiten, schilderijen, boeken, mozaïeken, etc.
 4. Noah Charney, "Kenmerken van kunstcriminaliteit," *Justitiële verkenningen* 46, nr. 4 (2020): 23-4.

voorbeelden sinds de 19e eeuw waarin staten cultuurogoederen plunderden met de expliciete bedoeling om ze te verkopen, met als gevolg dat cultuurogoederen op de internationale markt terechtkwamen. Toen bijvoorbeeld het Britse Rijk in 1868 Ethiopië, in 1874 Ashanti en in 1897 Benin binnenviel, bracht het uit die landen antiquiteiten mee die aan verzamelaars van cultuurogoederen verkocht werden om de kosten van die invasies te dekken.⁵ Het Sovjetregime plunderde in 1922 eigendommen van de Russisch-Orthodoxe Kerk, de Armeens-Apostolische Kerk, de Grieks-Orthodoxe Kerk en van joodse synagoges.⁶ Hetzelfde jaar verkocht het regime duizenden antiquiteiten aan buitenlandse verzamelaars, wat enorme bedragen opleverde voor de aankoop van wapens van Duitsland. Op die manier kwamen grote hoeveelheden gestolen cultuurogoederen op de internationale markt terecht.⁷

De nazi's plunderden tijdens de Tweede Wereldoorlog talloze kunstwerken – veelal van Joden – die deels naar de persoonlijke collecties van Hitler, Göring, Himmler en andere hooggeplaatsten binnen de nazipartij gingen, en deels verkocht werden om geld binnen te brengen. Een significant deel van de opbrengst ging naar het uitroeiingsprogramma. Toen de nazi's grote hoeveelheden gestolen Entartete kunst niet verkocht kregen en deze dreigden te vernietigen, sprongen buitenlandse musea en privéverzamelaars in de bres om ze 'te redden'.⁸ Zo verwierf de nazipartij toch de inkomsten die ze beoogde en geraakte de gestolen kunst in buitenlandse handen. Na de Tweede Wereldoorlog doken veel geplunderde kunstvoorwerpen op de zwarte markt op nadat ze door de zegevierende Sovjet-Unie in de jaren na de oorlog verkocht werden – zowel aan Duitsers met een naziverleden of -sympathie, als aan westerse kunstliefhebbers. De voormalige Oost-Duitse geheime dienst, de Stasi, had van de Sovjet-Unie namelijk de toestemming gekregen om de door het Rode Leger in beslag genomen nazikunst in het westen te verkopen via de dekman-telorganisatie *Kunst und Antiquitäten GmbH*.⁹ Veel van deze kunst circuleert nog steeds in het criminele milieu.

Sinds de jaren zeventig is ook Cambodja fel geplaagd als het op vernieling en plundering van cultuurogoederen aankomt. De Rode Khmer die toen over Cambodja heerste, plunderde samen met haar bondgenoten op quasi industriële wijze tempels om artefacten te kunnen verkopen.¹⁰ Niet alleen staten, maar ook burgers maakten zich toen schuldig aan plunderingen en deze trend zet zich ook op heden nog voort. Als gevolg van die massale plunderingen hebben alsmaar meer decoratieve friezen en sculpturen van Cambodjaanse tempels op bedenkelijke wijze hun weg naar westerse musea gevonden.¹¹ Na een 'afkoelingsperiode' probeert men de geplunderde goederen die voor tientallen jaren verborgen gehouden werden namelijk onder valse herkomstpapieren op de legale markt te brengen. Musea en privéverzamelaars die de legale herkomst van kunst- en archeologische voorwerpen (de provenance van een cultuurogoed) niet terdege nakijken of daar, al dan niet bewust, geen belang aan hechten, eindigen op die manier met geplunderde voorwerpen in hun collectie. Dezelfde trend zal binnen enkele decennia – in de mate waarin dat nu het geval nog niet is – ook te zien zijn bij cultuurogoederen afkomstig uit het Midden-Oosten.

5. Sam Hardy, "The conflict antiquities trade: a historical overview," in *Countering illicit traffic in cultural goods*, ed. France Desmarais (Parijs: International Council of Museums (ICOM), 2015), 22.

6. Hardy, "The conflict antiquities trade," 22.

7. Hardy, "The conflict antiquities trade," 27.

8. Hardy, "The conflict antiquities trade," 26.

9. Arthur Brand, *De paarden van Hitler* (Amsterdam: Boekery, 2019), 51.

10. Tess Davis en Simon Mackenzie, "Crime and conflict: temple looting in Cambodia," *Cultural property crime: An overview and analysis of contemporary perspectives and trends*, eds. Joris Kila en Marc Balcells (Leiden: Brill, 2014), 292-306.

11. Neil Brodie, Jenny Doole en Peter Watson, *Stealing history: The illicit trade in cultural material* (Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research, 2000), 11.

Ook deze regio kampt al tientallen jaren met het probleem van grootschalige plunderingen en de daaruit voortvloeiende illegale verhandeling van cultuurgoederen.

Plundering door terroristische organisaties

De plundering van cultuurgoederen – vaak antiquiteiten – kan in bepaalde gevallen direct gelinkt worden aan terrorisme. Sinds het einde van de 20ste eeuw zien we dat ook terreurbewegingen in de verhandeling van cultuurgoederen een uitgelezen kans zagen om financiële middelen te vergaren. Uit Afghanistan kwamen bijvoorbeeld al in 1996 alarmerende berichten dat antiquiteiten door Moedjahedien-troepen opgegraven en verkocht werden om met de opbrengst wapens aan te kopen.¹² De plunderingen gingen de daaropvolgende jaren onverwijld door en creëerden in moeilijke oorlogstijden een lucratieve opportuniteit voor zowel de oorlogvoerende partijen als gewone burgers. 'Zakenmannen' die cultuurgoederen smokkelden en verhandelden, betaalden aan de Taliban een bijdrage om problemen onderweg te vermijden.¹³ Op die manier maakte de terreurorganisatie op een indirecte manier winst door de illegale handel van cultuurgoederen. Echter ook een directe invloed op de illegale handel was aanwezig. In Afghanistan en Pakistan ontstond een heus illegaal netwerk gelinkt aan de financiering van de Taliban – het Haqqani netwerk – dat zich onder andere bezighield met de smokkel van cultuurgoederen.¹⁴ De link met de Taliban bleek bijvoorbeeld duidelijk in de documentaire *Blood Antiquities*, waarin men met behulp van undercoveracties aantoonde hoe de Taliban antiquiteiten in Afghanistan plunderde en naar Europa smokkelde.¹⁵

De situatie van Afghanistan is in grote mate vergelijkbaar met die van Irak. Al sinds de Golfoorlog in de jaren negentig vinden er in Irak op grote schaal vernielingen en plunderingen van cultureel erfgoed plaats. De vraag naar Iraakse antiquiteiten steeg tijdens die oorlog dan ook enorm.¹⁶ Door de weinige bescherming die de centrale overheid aan archeologische sites en musea bood, werd gelijktijdig met een toename van het aantal geplunderde sites en musea een substantiële verhoging van het aantal Assyrische sculpturen en andere antiquiteiten op de internationale markt waargenomen.¹⁷ Dat liet zich ook in Europa voelen, zowel op de legale als op de illegale markt. Volgens een artikel dat *Der Spiegel* in 2005 publiceerde, benaderde Mohammed Atta, het Al-Qaeda lid dat met een vliegtuig in de noordelijke WTC-toren vloog, bijvoorbeeld een Duitse professor om antiquiteiten te verkopen.¹⁸ Volgens informatie van de Duitse inlichtingendiensten zocht de terrorist financiële middelen om een vliegtuig te kopen.¹⁹ Concrete informatie over deze zaak is echter niet (publiek) bekend, waardoor men dus niet meer voorhanden heeft dan de verklaring van de getuige in kwestie en een 'waar rook is, is vuur'-gevoel.

-
12. Neil Brodie, "Consensual relations? Academic involvement in the illegal trade in ancient manuscripts," *Criminology and archaeology*, eds. Penny Green en Simon Mackenzie (Oxford: Hart, 2009), 50.
 13. Gretchen Peters, *Crime and insurgency in the tribal areas of Afghanistan and Pakistan* (New York: West Point Combating Terrorism Center, 2010), 36.
 14. Peters, *Crime and insurgency*, 34-7.
 15. Peter Brems en Wim Van den Eynde, "Blood Antiquities", *Journeyman Pictures*, 2009.
 16. John Russell, "Efforts to protect archaeological sites and monuments in Iraq, 2003-2004," *Catastrophe! The Looting and Destruction of Iraq's Past*, eds. Geoff Emberling en Katharyn Hanson (Chicago: Oriental Institute Museum, 2008), 29.
 17. Brian Daniels en Katryn Hanson, "Archaeological site looting in Syria and Iraq: A review of the evidence," in *Countering illicit traffic in cultural goods*, ed. France Desmarais (Parijs: International Council of Museums (ICOM), 2015), 85.
 18. "Kunst als Terrorfinanzierung?" *Der Spiegel*, 18.07.2005.
 19. Charney, "Kenmerken van kunstcriminaliteit," 11; Matthew Bogdanos, "Thieves of Baghdad: and the terrorists they finance," *Art crime*, ed. Noah Charney (Londen: Palgrave Macmillan, 2016), 123.

De grootschalige plundering van Irak zette zich voort nadat de Verenigde Staten het land in 2003 binnenvielen. Aan de hand van satellietbeelden en (door de omstandigheden beperkte) in situ onderzoeken, vond men sporen van plundering in een enorm aantal archeologische sites. In één wetenschappelijk onderzoek was dit het geval in 604 sites, wat gelijkstond aan 41% van de totaal onderzochte sites.²⁰ Nog in 2003 bereikten ons de berichten van de vernieling en plundering van het Nationaal Museum van Bagdad en andere regionale musea en bibliotheken. Plunderaars arriveerden in bussen en leken goed uitgerust en voorbereid, wat eerder de indruk wekte dat ze in opdracht werkten dan uit wanhopige opportuniteit.²¹ Hoewel er uiteraard ook wel opportunistische plunderaars voor eigen rekening gehandeld zullen hebben, wijst het snelle opduiken van Iraakse cultuurgooederen op de Westerse online kunstmarkt erop dat de plunderaars mogelijk in opdracht van kunstverzamelaars of -handelaars ageerden. De Taliban bleek echter ook een hand in de plundering van het museum te hebben.

Na een inval van Amerikaanse troepen in een Talibanbunker werden vazen en standbeelden uit het Nationaal Museum van Bagdad teruggevonden.²² De link tussen plundering en financiering van terrorisme die al eerder in Afghanistan in beeld was gekomen, leek toen ook in Irak aanwezig. Hoewel de precieze smokkelactiviteiten van de Taliban niet gekend waren, was het zeer aannemelijk dat Iraakse cultuurgooederen het voorwerp uitmaakten van illegale verhandeling en dat ze op die manier de Taliban verrijkten. De *International Council of Museums* (ICOM) stelde daarom in 2003 een eerste rode lijst op met algemene types antiquiteiten die het meest in trek waren op de internationale markt zodat ze, wanneer ze opdoken, geïdentificeerd en in beslag genomen konden worden. Dit werd gecombineerd met een Europese verordening die de verhandeling van Iraakse cultuurgooederen verbood (Verordening (EC) nr. 1210/2003). De rode lijst werd in 2015 geüpdatet omdat de plunderingen in Irak onafgebroken doorgingen.²³ Onder het terreurbewind van Islamitische Staat, die vanaf 2014 Iraakse steden begon te veroveren, namen de plunderingen ongekende proporties aan.

Illegale handel in antiquiteiten door Islamitische Staat

Hoewel de plundering van antiquiteiten dus al decennialang een gekend fenomeen is en tijdens de oorlogen in Irak en Afghanistan nog in omvang toenam, was het niveau waarop Islamitische Staat dat vanaf 2014 deed ongekend.²⁴ De plunderingen van musea en vooral archeologische sites gebeurden systematisch, goed georganiseerd en op industriële schaal. Islamitische Staat had daarvoor namelijk een gespecialiseerde, gestructureerde organisatie: de *Diwan al-Rikaz* of 'afdeling van

-
20. Elizabeth Stone, "An update on the looting of archaeological sites in Iraq," *Near Eastern Archaeology* 78, nr. 3 (2015): 180.
 21. Robert Fisk, inleiding in *The destruction of cultural heritage in Iraq*, eds. Peter Stone en Joanne Farchakh Bajjalay (Woodbridge: The Boydell Press, 2008), xi-xiii; Valerie Higgings, "Plunder and looting: some historical reminders," *The palgrave handbook on art crime*, eds. Saskia Hufnagel en Duncan Chappell (Londen: Palgrave Macmillan, 2019), 429.
 22. Kimberly Alderman, "Honor amongst thieves. Organized crime and the illicit antiquities trade," *Indiana Law Review* 45, nr. 3 (2012): 611.
 23. *Emergency Red List of Iraqi Cultural Objects at Risk*, International Council of Museums, 2015, geraadpleegd 23.04.2021, <http://icom.museum>.
 24. Leila Amineddoleh, "Cultural heritage vandalism and looting. The role of terrorist organizations, public institutions and private collectors," *Santander Art and Culture Law Review* 2, nr. 1 (2015): 29-42.

(waardevolle) natuurlijke middelen'.²⁵ Die bestond uit verschillende subafdelingen, waaronder een specifieke afdeling voor de plundering van antiquiteiten die op haar beurt uit vijf kleinere departementen bestond die verantwoordelijk waren voor de 'opgraving', 'verkenning en identificatie van (nieuwe) sites', 'onderzoek van gekende sites', 'marketing' en 'administratie'.²⁶ De georganiseerde en professionele manier waarop Islamitische Staat de plundering van antiquiteiten aanpakte, getuigde dus van het belang dat de terreurbeweging daaraan hechtte. In tegenstelling tot olie en gas is de illegale verhandeling ervan dan ook minder kwetsbaar voor luchtaanvallen en embargo's en als dusdanig een handige diversificatie van inkomsten.²⁷

In mei 2015 vielen de U.S. Special Operation Forces het huis van Abu Sayyaf binnen, de financiële topambtenaar die verantwoordelijk was voor de inning van de inkomsten die Islamitische Staat uit olie, gas en antiquiteiten haalde.²⁸ Daarbij vonden men, naast geplunderde juwelen, munten, aardewerk en een oude Assyrische bijbel, ook documenten waarop de verkoop van geplunderde antiquiteiten geregistreerd stond.²⁹ Uit bepaalde documenten viel af te leiden dat Islamitische Staat een vorm van belasting inde op opbrengsten uit de verkoop van antiquiteiten op hun territorium.³⁰ Daarnaast deelde de *Diwan al-Rikaz* ook vergunningen uit om in de door haar gecontroleerde gebieden opgravingen te verrichten.³¹ Met behulp van die vergunningen en de belofte om in de winst te delen, kon de terreurbeweging ook wanhopige burgers aansporen om archeologische sites te plunderen. Tijdens de moeilijke oorlogsperiode greep men namelijk elke kans om brood op tafel te krijgen – zelfs als men daar cultureel erfgoed voor moest plunderen. Deze 'zelfvoorzienende gravers' of '*subsistence diggers*' zijn gewone, opportunistische burgers die in de plundering of verkoop van archeologische voorwerpen een manier zien om in hun eigen levensonderhoud te voorzien.³²

Hetzelfde fenomeen werd al in de jaren negentig en 2000 in Irak waargenomen. De sancties die de Verenigde Naties oplegden, verarmden niet alleen het regime van Saddam Hoessein, maar ook – en vooral – de gewone burgers. Zij zagen in de plunderingen een manier om enerzijds het regime te raken (want die was de oorzaak van de sancties), maar anderzijds ook om geld te verdienen om hun familie te onderhouden. In de jaren negentig probeerde Saddam Hoessein de steun van de stammen in Irak terug te winnen door, naast hen volledige controle over hun grondgebied te geven, ook programma's te financieren om burgers gecontroleerde archeologische jobs te geven.³³ Dit gaf hen echter ook de kennis en ervaring om, wanneer er in 2003 opnieuw oorlog uitbrak, de onstabiele situatie in hun voordeel uit

-
25. Andrew Keller, *Documenting ISIL's Antiquities Trafficking: The Looting and Destruction of Iraqi and Syrian Cultural Heritage: What We Know and What Can Be Done*. Washington D.C.: U.S. Department of State, Bureau of Economic and Business Affairs, geraadpleegd 01.03.2021, <https://2009-2017.state.gov/e/eb/rls/rm/2015/247610.htm>; Patrick Blannin, "Islamic State's financing: sources, methods and utilization," *Counter Terrorist Trends and Analyses* 9, nr. 5 (2017): 16-8.
 26. Keller, "Documenting ISIL's antiquities trafficking."
 27. Matthew Sargent et al., *Tracking and disrupting the illicit antiquities trade with open-source data (Santa Monica: RAND, 2020)*, 15.
 28. Keller, "Documenting ISIL's antiquities trafficking."; Andrew Terrill, *Antiquities destruction and illicit sales as sources of ISIS funding and propaganda* (Charlisle: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2017), 21.
 29. Terrill, *Antiquities destruction and illicit sales*, 21; Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 1.
 30. Keller, "Documenting ISIL's antiquities trafficking."; Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 15.
 31. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 15.
 32. David Staley, "St Lawrence Island's subsistence diggers: a new perspective on human effects on archaeological sites," *Journal of Field Archaeology* 20, nr. 3 (1993): 347-55.
 33. Joanne Farchakh-Bajjaly, "Who are the looters at archaeological sites in Iraq?" In *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq War*, ed. Lawrence Rothfield (Lanham: AltaMira Press, 2008), 53.

te spelen om extra inkomsten te vragen bij illegale opgravingen. Bepaalde stammen specialiseerden zich dan ook in het plunderen van archeologische sites, anderen in het smokkelen van geplunderde goederen. Wanneer zij uiteindelijk onder het bewind van Islamitische Staat opnieuw de mogelijkheid zagen om op die manier eten op tafel te krijgen, grepen ze die natuurlijk met beide handen. Smokkelnetwerken die gespecialiseerd waren in antiquiteiten werden ook nieuw leven in geblazen en aldus herleefde ook opnieuw de zwarte markt – ditmaal aangestuurd door Islamitische Staat.

Fluide netwerkstructuur van transnationale georganiseerde misdaad

Bepaalde actoren die in de activiteiten van Islamitische Staat een lucratieve opportuniteit zagen, terwijl ze er anders geen banden mee hadden, hielpen de terreurbeweging inkomsten vergaren omdat ze daar voor zichzelf de meerwaarde van inzagen. De illegale handel in antiquiteiten is namelijk een vorm van transnationale georganiseerde misdaad die een fluide netwerkstructuur aanneemt.³⁴ Georganiseerde misdaad kan op twee manieren begrepen worden: als een amalgaam van stabiele en vaak territoriale criminele groepen (bendes) met een commando- en controlehiërarchie waarbij één leider aan het hoofd staat, maar ook als een type criminele activiteit die gekenmerkt wordt door een opportunistische samenwerking van verscheidene individuen gericht op het plegen van criminaliteit voor geldelijk gewin.³⁵ Beide benaderingen van georganiseerde misdaad kunnen op de illegale handel in antiquiteiten toegepast worden. Onderzoeken in Cambodja, Egypte en Libanon, maar ook in Afghanistan, Syrië en Irak, toonden aan dat zowel opportunistische *ad hoc* plundering door burgers als georganiseerde plundering door bendes voorkomt.³⁶

Of de plunderingen gebeuren door verarmde burgers of door georganiseerde bendes die een vorm van (territoriale) controle uitoefenen, het zijn aparte en inwisselbare leden in een flexibel netwerk die elk voor zichzelf denken aan het rendement dat er voor hen kan uit voortvloeien.³⁷ De illegale handel in antiquiteiten kan opgedeeld worden in een keten die bestaat uit vier stadia: diefstal/plundering, transit (de smokkel van goederen), facilitatie (bijvoorbeeld namaak van herkomstdocumenten of witwassen) en koop/verkoop.³⁸ Een individuele actor voert een van de acties in de keten uit en haalt winst uit het enkele segment van de keten dat die actor voor zijn rekening neemt. Het is mogelijk dat dezelfde actor zich met twee stadia bezighoudt (bijvoorbeeld plundering en smokkel, of facilitatie en verkoop), maar de persoon die bijvoorbeeld een archeologische site plundert, zal zich niet inlaten met én de smokkel van het geplunderde goed én de namaak van de herkomstdocumenten én de verkoop ervan aan een museum of verzamelaar. Individuele actoren specialiseren

-
34. Blythe Bowman, "Transnational crimes against culture. Looting at archaeological sites and the 'grey' market in antiquities," *Journal of Contemporary Criminal Justice* 24, nr. 3 (2008): 225-42; Peter Campbell, "The illicit antiquities trade as a transnational criminal network: characterizing and anticipating trafficking of cultural heritage," *International Journal of Cultural Property* 20, (2013): 113-53; Jessica Dietzler, "On 'organized crime' in the illicit antiquities trade: moving beyond the definitional debate," *Trends in Organized Crime* 16 (2013): 329-42.
 35. Letizia Paoli, inleiding in *The Oxford handbook of organized crime*, ed. Letizia Paoli (Oxford: Oxford University Press, 2014), 1-12.
 36. Neil Brodie, "The criminal organization of the transnational trade in cultural objects: two case studies," *The palgrave handbook on Art Crime*, eds. Saskia Hufnagel en Duncan Chappell (Londen: Palgrave Macmillan, 2019), 439-41.
 37. Campbell, "The illicit antiquities trade," 114-25; Dietzler, "On 'organised crime'," 337; Brodie, "The criminal organization," 339-41.
 38. Dietzler, "On 'organised crime'," 337-9.

zich dus in een bepaald element van de criminaliteitsketen.

Het is gebruikelijk dat individuen in de keten ageren zonder dat ze lid zijn van een vaste groep, zoals bijvoorbeeld de *substinence diggers* die als gewone burgers een archeologische site plunderen. Aparte standvastige contacten tussen twee of meer schakels uit de keten zijn wel veelvoorkomend, bijvoorbeeld tussen smokkelaars en makelaars, of tussen smokkelaars en kunsthandelaars.³⁹ Zij houden er bestendige relaties op na die het voor hen gemakkelijker maken om hun specifieke actie in de keten succesvol te vervullen. Verschillende individuen kunnen dus in kleine clusters samenwerken onder het brede begrip georganiseerde misdaad en op zich een kleinere opportunistische structuur vormen.⁴⁰

De illegale handel in antiquiteiten kan dus gezien worden als een fluïde netwerk van inwisselbare componenten waar ook Islamitische Staat een rol in speelde. In tegenstelling tot de opportunistische *ad hoc* plundering van verarmde burgers of bendes, trachtte de terreurorganisatie echter aan de hand van een duidelijke organisatie en systematiek een monopolie op de plundering en smokkel van antiquiteiten te hebben.⁴¹ De mate van organisatie was een stuk groter dan normaal bij plunderingen waargenomen werd. Hun rol in de keten lag vooral in de diefstal/plundering en transit/smokkel van antiquiteiten. Een terreurgroep kan namelijk op een aantal manieren bijdragen tot de illegale handel: het kan overgaan tot de eerste plundering van antiquiteiten of daar toezicht en controle bij uitoefenen, het kan de smokkel of het vervoer van antiquiteiten tussen landen vergemakkelijken, aanmoedigen of belasten, of het kan reeds gekende antiquiteiten verwerven door diefstal of aankoop.⁴²

Onder toezicht van de hogervermelde *Diwan al-Rikaz* had de terreurgroep op een georganiseerde manier controle over de plunderingen en smokkel van antiquiteiten in Syrië en Irak – enerzijds door dat zelf te doen en anderzijds door anderen daartoe aan te moedigen of te dwingen. De terreurbeweging betaalde of dwong ook archeologen en museumcurators om waardevolle archeologische sites te identificeren en lokale graafteams te leiden.⁴³ Door hun toegevoegde kennis wist Islamitische Staat bijvoorbeeld perfect hoe ze eerst de Nabi Yunis moskee moesten opblazen om er nadien doelgericht tunnels onder te graven om toegang te krijgen tot het oude Assyrische paleis vol archeologische schatten.⁴⁴ De zoektocht naar archeologische voorwerpen gebeurde echter niet altijd even doelgericht. Op satellietbeelden is te zien hoe hectaren grond op en rond archeologische sites, gelegen in het gebied dat Islamitische Staat in handen had, volledig omgewoeld werden op zoek naar kostbare voorwerpen.⁴⁵ Een loterij met veel kans op een waardevolle prijs.

Met de hulp van smokkelaars en tussenpersonen die de nodige contacten en gespecialiseerde kennis hebben om kunstvoorwerpen te verkopen, werden de geplunderde antiquiteiten het land uit gesmokkeld. Islamitische Staat gebruikte daarvoor lokale tussenpersonen die reeds voordien in de regio actief waren als kunsthandelaar of makelaar en dus geschikte lokale en internationale contacten hadden.⁴⁶ Smokkelaars met banden in naburige landen als Turkije, Libanon, Iran en Jordanië waren daarbij van goudwaarde om de goederen uit Syrië en Irak te krijgen en van

39. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 23-6.

40. Martin Bouchard en Carlo Morselli, "Opportunistic structures of organized crime," *The Oxford handbook of organized crime*, ed. Letizia Paoli (Oxford: Oxford University Press, 2014), 288-302.

41. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 15.

42. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 7.

43. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 15.

44. Tom Westcott, "Destruction or theft? Islamic State, Iraqi antiquities and organized crime," *Global Initiative Against Transnational Organized Crime* (2020): 9-13.

45. Jesse Casana, "Satellite imagery-based analysis of archaeological looting in Syria," *Near Eastern Archaeology* 78, nr. 3 (2015): 144-7.

46. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade," 23-9.

daaruit verder te verschepen.⁴⁷ Vanaf de goederen de grens over waren en Islamitische Staat daarvoor de opbrengst van die eerste verkoop kon opstrijken, was hun rol meestal uitgespeeld. De verdere stadia in de keten die een kunst- of archeologisch voorwerp doorliep (internationale smokkel, namaak van de documenten, verkoop aan een museum of privéverzamelaar etc.), werden veelal ingevuld door actoren die niets met de terreurgroep te maken hadden. De fluiditeit van de illegale handel in antiquiteiten zorgt er namelijk voor dat actoren in deze zwarte vrijmarkt-economie hun rol kunnen spelen waar de opportuniteit zich voordoet.

Het gebrek aan cijfers belemmert de beleidsvorming

Precieze cijfers over de opbrengst die Islamitische Staat uit de verhandeling van antiquiteiten haalde, zijn niet gekend. Niettemin werden er in pers- en academische artikels bedragen opgeworpen die tot in de hoge miljoenen dollars gingen. Na de publicatie van een krantenartikel waarin een anonieme inlichtingenofficier verklaarde dat Islamitische Staat in een bepaalde regio in Syrië voor ongeveer 36 miljoen dollar aan "goederen" gestolen had, namen andere bronnen dit geschatte cijfer bijvoorbeeld verkeerdelijk over als zijnde de opbrengst van gestolen antiquiteiten alleen.⁴⁸ Niet alleen met betrekking tot Islamitische Staat, maar ook wat betreft de wereldwijde illegale handel in antiquiteiten, alsook van cultuurogoederen in het algemeen, circuleren zeer uiteenlopende beweringen die slechts op schattingen gebaseerd zijn. Zo wordt er in diverse vakliteratuur dikwijls vermeld dat de illegale handel in antiquiteiten, na drugs en wapens, de derde grootste illegale handel ter wereld is.⁴⁹ Er zijn echter geen cijfergegevens voorhanden die deze bewering kunnen bevestigen. Niettemin namen zelfs Europese en internationale instanties deze stelling gretig over. De Europese Commissie vermeldde het in een van haar officiële documenten en tot maart 2019 stond het op de website van Interpol.⁵⁰

Hoewel dergelijke sensationele beweringen (politieke) aandacht trekken voor een traditioneel onderbelichte criminaliteitsvorm, is het gevaarlijk om verkeerd geïnterpreteerde of overdreven schattingen te formuleren zonder gegronde empirische data die dergelijke beweringen ondersteunen. De toegenomen plunderingen van antiquiteiten als mogelijke inkomstenbron van criminele organisaties wordt dikwijls naar voren gebracht, maar slechts weinig systematische analyses hebben het volledige proces van plundering en handel weten vast te stellen.⁵¹ Een studie van Deloitte op vraag van de Europese Commissie benadrukte dat, ondanks de vaak weerkerende link tussen de financiering van terrorisme en de illegale handel in cultuurogoederen die in diverse literatuur gelegd wordt, officieel cijfermateriaal bij over-

47. Terrill, *Antiquities destruction and illicit sales*, 18-20; Sargent et al., "*Tracking and disrupting the illicit antiquities trade*," 23-9.

48. Sargent et al., "*Tracking and disrupting the illicit antiquities trade*," 11; Zie bijvoorbeeld: Sheera Frankel, "How ISIS Became the Richest Terrorist Group in the World", *Buzzfeed*, 28.08.2014, geraadpleegd 05.03.2021, <https://www.buzzfeednews.com/article/sheerafrankel/how-did-isis-become-the-richest-terrorist-group-in-the-world>; Deborah Lehr en Peter Hardich, "Trading Treasure for Weapons: ISIS Campaign of Terror Strikes at Culture", *Huffington Post*, 10.09.2015, geraadpleegd 05.03.2021, https://www.huffpost.com/entry/trading-treasure-for-weap_b_5794902.

49. Zie bijvoorbeeld: Lisa Borokin, "The economics of Antiquities Looting and a Proposed Legal Alternative," *Columbia Law Review* 95, nr. 2 (1995): 377-417; Noah Charney, Paul Denton en John Kleberg, "Protecting Cultural Heritage from Art Theft," *FBI Law Enforcement Bulletin*, 01.03.2012, geraadpleegd 05.03.2021, <https://leb.fbi.gov/articles/featured-articles/protecting-cultural-heritage-from-art-theft-international-challenge-local-opportunity>.

50. Ivan Macquisten, "Fake news and the antiquities trade," *Cahn's Quarterly* 2 (2019): 5.

51. Sargent et al., "*Tracking and disrupting the illicit antiquities trade*," 2.

heidsinstanties ontbreekt.⁵² Met het oog op een concreet uitgewerkte aanpak van dit fenomeen is dat vanzelfsprekend belemmerend.

Er worden op internationaal en Europees niveau de laatste jaren enorme inspanningen geleverd om wetgeving en beleid inzake kunstcriminaliteit in zijn geheel, en illegale handel in cultuurgoederen in het bijzonder, te verbeteren, maar dat kan onmogelijk adequaat gebeuren zonder betrouwbaar cijfermateriaal. Dat deze illegale handel een belangrijke financieringsbron voor terroristen is, is een bewering die beleidsmakers wakker schudt, maar beleidsvorming op basis van ontoereikend of verkeerd bronnenmateriaal is niet wenselijk en riskeert als dusdanig gebrekkig te zijn.

Recente studies en rapporten betwijfelen namelijk dat de illegale handel in bijvoorbeeld antiquiteiten de proporties aanneemt die al te vaak in media en academische artikels terugkomen. Onderzoek toonde aan dat er onvoldoende betrouwbare cijfers voorhanden zijn om uitspraken te doen over de grootte van de illegale antiquiteitenmarkt en al zeker over de opbrengst die terroristische organisaties uit dergelijke handel halen.⁵³ Hoewel er in bepaalde periodes zoals tijdens de Golfoorlogen in Irak inderdaad een sterke toename van plunderingen in het Midden-Oosten te noteren viel, was de link met terroristische bewegingen niet altijd even goed begrepen. De precieze manier waarop de smokkelnetwerken opgebouwd waren, alsook de opbrengsten die eruit voortvloeiden en waar die naartoe gingen, waren slechts in beperkte mate gekend. Zelfs in de gevallen waar een duidelijke link te vinden was, zoals bij de activiteiten van Islamitische Staat vanaf 2014, duurde het lang vooraleer men concrete informatie over de handel kon vinden. De casus in verband met Islamitische Staat, zoals hierboven uitgewerkt, is slechts een fractie van het totale plaatje dat op heden nog steeds niet volledig opgehelderd is. Zo blijft het gissen naar de totale opbrengst die de terreurorganisatie uit antiquiteiten kon halen en is de manier waarop ze haar activiteiten organiseerde slechts deels bekend. Informatie die op computers en schriftelijke documenten werden gevonden tijdens invallen bij Abu Sayyaf en Abu Abdulrahman al-Bilawi, twee hooggeplaatste IS-leden die verantwoordelijk waren voor de plundering en smokkel van antiquiteiten, geven slechts een deel van het verhaal weer en zijn op zich onvoldoende om accurate vaststellingen te maken. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor satellietbeelden. Die tonen aan dat bepaalde archeologische sites geplunderd werden, maar kunnen niet weergeven of en hoeveel antiquiteiten er gevonden werden, noch wat de waarde ervan was op de zwarte markt.

De World Customs Organization publiceerde in 2019 het 'Illicit Trade Report', een studie naar de illegale handel in cultuurgoederen, waaruit bleek dat slechts 0,2% van alle inbeslagnames door de douane illegale antiquiteiten zijn.⁵⁴ Dit rapport lijkt erop te wijzen dat antiquiteiten dan toch niet zo een groot deel van de zwarte markt innemen. Deze studie had echter enkel betrekking op cijfers van douane-instanties en het spreekt voor zich dat bijvoorbeeld ook politiediensten (op elk niveau) een inbreng in dergelijke cijfers kunnen hebben. Nog belangrijker is overigens dat, eigen aan een zwarte markt, het grootste deel van de eigenlijke illegale handel niet gekend is. De waargenomen criminaliteit is vanzelfsprekend niet gelijk aan de bestaande criminaliteit. De nood aan verder onderzoek om tot een genuanceerder, duidelijker beeld van dit criminaliteitsfenomeen te komen, is dus hoog.

52. *Fighting illicit trafficking in cultural goods: analysis of customs issues in the EU* (Brussel: Europese Commissie, 2017), 120.

53. Sargent et al., "Tracking and disrupting the illicit antiquities trade."

54. World Customs Organization, *Illicit Trade Report 2019*, geraadpleegd 24.02.2021, www.wcoomd.org

Diverse studies geven een indicatie van het grote probleem waar men op heden mee kampt: vanuit verschillende hoeken komen er stemmen dat de illegale handel in cultuuroederen (zoals bijvoorbeeld antiques) een directe link met georganiseerde misdaad, witwassen en terrorisme vertoont, maar concrete cijfers daarvoor ontbreken. Dit belemmert de beleidsvorming die dit criminaliteitsfenomeen poogt te reguleren omdat beleidsinstanties vanzelfsprekend niet mogen afgaan op incorrecte, vaak overdreven cijfers zoals hierboven aangegeven. Verder onderzoek is essentieel indien men op een adequate manier de illegale handel in cultuuroederen wil aanpakken.

Bij wijze van besluit: cijfers en beleid in België

Ook in België is er een gebrek aan betrouwbaar cijfermateriaal. Men beschikt slechts over beperkte data waarvan het niet geweten is of ze, gezien de weinige aandacht die aan consequente datavergaring op dit vlak besteed wordt, representatief zijn. In 2017 werden er bijvoorbeeld slechts twee politiezaken en dertig douanezaken gerapporteerd die met illegale handel in cultuuroederen te maken hadden.⁵⁵ Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit een correct beeld van de werkelijke illegale handel in cultuuroederen in België is. In de hogervermelde documentaire ***Blood Antiquities*** volgden onderzoeksjournalisten verkopers van geplunderde cultuuroederen. Zij gingen langs bij kunsthandelaars in Brussel die hen adviseerden hoe ze de geplunderde goederen konden laten doorgaan voor legale objecten die tegen hoge bedragen verkocht konden worden.⁵⁶ Bepaalde kunsthandelaars hadden er geen enkele moeite mee om illegaal opgegraven antiques te kopen van stromannen van de Taliban.⁵⁷ Ook over dergelijke praktijken die zich op Belgisch grondgebied voordoen, is weinig of niets geweten. Nochtans kunnen ook Belgische kunsthandelaars en musea door de aankoop van illegale cultuuroederen terroristische organisaties steunen. Wat op internationaal en Europees vlak vastgesteld wordt, geldt ook voor België: het criminaliteitsfenomeen van de illegale handel in cultuuroederen is op heden nog onvoldoende begrepen.

België speelt alleszins een noemenswaardige rol in dit verhaal. Door zijn centrale ligging in Europa en meerdere grote havens is ons land een ideaal transitland voor gestolen of geplunderde cultuurvoorwerpen. Naast de vele musea die België rijk is, vindt in ons land ook jaarlijks de ***Brussels Art Fair*** (BRAFA) plaats, een van de grootste kunst- en antiekbeurzen in Europa. In het verleden werden er reeds goederen met bedenkelijke herkomst aangeboden. Een persoon tegen wie momenteel een gerechtelijk onderzoek loopt en banden had met Islamitische Staat, had een aantal jaar geleden een standje op de BRAFA waar hij goederen aanbood die uit Libië gesmokkeld waren.⁵⁸ De lage beleidsprioriteit die ons land aan dit criminaliteitsfenomeen geeft, zorgt ervoor dat we internationaal als een zwakke schakel worden beschouwd in de strijd tegen illegale handel in cultuuroederen. De cel Kunst en Antiek van de federale politie werd afgebouwd waardoor er nog slechts één persoon werkzaam is. Naast een quasi onbestaande gespecialiseerde politionele eenheid die zich met kunstcriminaliteit bezighoudt, heeft België daar ook geen coördineren-

55. *Illicit trade in cultural goods in Europe* (Brussel: Europese Commissie, 2019), 86.

56. Charney, "Kenmerken van kunstcriminaliteit," 11-2.

57. Brand, *De paarden van Hitler*, 126.

58. Frédéric Loire, "Trafic d'art et terrorisme : L'enquête de Paris Match rebondit en Espagne", Paris Match, 29.03.2018, geraadpleegd 05.03.2021, <https://parismatch.be/actualites/132038/trafic-dart-et-terrorisme-lenquete-de-paris-match-rebondit-en-espagne>; Frédéric Loire, "Un marchand d'art barcelonais lié à Daech démasqué par un étudiant français", La Libre Belgique, 30.03.2018, geraadpleegd 05.03.2021.

de dienst of centrale autoriteit voor.⁵⁹

Minstens even problematisch is het met de wetgeving gesteld. Ons land heeft bijvoorbeeld het UNIDROIT-verdrag van 1995 inzake gestolen of onrechtmatig uitgevoerde cultuurgoederen en het Verdrag van Nicosia (*Convention on Offences relating to Cultural Property*) niet ondertekend.⁶⁰ Nog jammerlijker is de situatie omtrent het UNESCO-verdrag van 1970 met betrekking tot de maatregelen die moeten worden genomen tegen de ongeoorloofde invoer, uitvoer en overdracht van eigendom van cultuurgoederen. België heeft dat verdrag ondertekend, is in 2009 tot ratificatie overgegaan, maar bij gebrek aan nationale omzettingswet kan het nog steeds niet kan worden toegepast. Er ligt nochtans al geruime tijd een ontwerp klaar. Verdere moeilijkheden in de strijd tegen illegale handel in cultuurgoederen (bijvoorbeeld in verband met de opleiding die politie- en douaneambtenaren daaromtrent krijgen, ontoereikende provenancewetgeving, gebrekkige databanken etc.) vallen buiten de reikwijdte van dit artikel dat een omschrijving geeft van hoe terreurorganisaties van dergelijke illegale handel gebruikmaken om inkomsten te verwerven. Niettemin zijn ze aan elkaar gelinkt en zou ook het Belgisch beleid ter zake het voorwerp van onderzoek moeten uitmaken als we deze vorm van illegale handel willen aanpakken. ■

59. *Bestrijding van kunstroof: informatieverlag*. (Brussel: Senaat, 2018), 21.

60. *Bestrijding van kunstroof*, 18.

BIBLIOGRAFIE

Literatuur

- Alderman, Kimberly. "Honor amongst thieves. Organized crime and the illicit antiquities trade." *Indiana Law Review* 45, nr. 3 (2012): 601-28.
- Amineddoleh, Leila. "Cultural heritage vandalism and looting. The role of terrorist organizations, public institutions and private collectors." *Santander Art and Culture Law Review* 2, nr. 1 (2015): 27-62.
- Blannin, Patrick. "Islamic State's financing: sources, methods and utilization." *Counter Terrorist Trends and Analyses* 9, nr. 5 (2017): 13-22.
- Bogdanos, Matthew. "Thieves of Baghdad: and the terrorists they finance." In *Art crime*, uitgegeven door Noah Charney, 118-30. Londen: Palgrave Macmillan, 2016.
- Borokin, Lisa. "The economics of Antiquities Looting and a Proposed Legal Alternative." *Columbia Law Review* 95, nr. 2 (1995): 377-417.
- Bouchard, Martin en Carlo Morselli. "Opportunistic structures of organized crime." In *The Oxford handbook of organized crime* uitgegeven door Letizia Paoli, 288-302. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Bowman, Blythe. "Transnational crimes against culture. Looting at archaeological sites and the 'grey' market in antiquities." *Journal of Contemporary Criminal Justice* 24, nr. 3 (2008): 225-42.
- Brand, Arthur. *De paarden van Hitler*. Amsterdam: Boekrij, 2019.
- Brodie, Neil. "Consensual relations? Academic involvement in the illegal trade in ancient manuscripts." In *Criminology and archaeology*, uitgegeven door Penny Green en Simon Mackenzie, 41-58. Oxford: Hart, 2009.
- Brodie, Neil. "The criminal organization of the transnational trade in cultural objects: two case studies." In *The palgrave handbook on art crime*, uitgegeven door Saskia Hufnagel en Duncan Chappell, 439-61. Londen: Palgrave Macmillan, 2019.
- Brodie, Neil, Jenny Doole en Peter Watson. *Stealing history: The illicit trade in cultural material*. Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research, 2000.
- Campbell, Peter. "The illicit antiquities trade as a transnational criminal network: characterizing and anticipating trafficking of cultural heritage." *International Journal of Cultural Property* 20, (2013): 113-53.
- Casana, Jesse. "Satellite imagery-based analysis of archaeological looting in Syria." *Near Eastern Archaeology* 78, nr. 3 (2015): 142-52.
- Charney, Noah. "Kenmerken van kunstcriminaliteit." *Justitiële verkenningen* 46, nr. 4 (2020): 9-27.

- Daniels, Brian en Katryn Hanson. "Archaeological site looting in Syria and Iraq: A review of the evidence." In **Countering illicit traffic in cultural goods**, uitgegeven door France Desmarais, 83-94. Parijs: International Council of Museums (ICOM), 2015.
- Davis, Tess en Simon Mackenzie. "Crime and conflict: temple looting in Cambodia." In **Cultural property crime: An overview and analysis of contemporary perspectives and trends**, uitgegeven door Joris Kila en Marc Balcells, 292-306. Leiden: Brill, 2014.
- Dietzler, Jessica. "On 'organized crime' in the illicit antiquities trade: moving beyond the definitional debate." **Trends in Organized Crime** 16 (2013): 329-42.
- Farchakh-Bajjal, Joanne. "Who are the looters at archaeological sites in Iraq?" In **Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq War**, uitgegeven door Lawrence Rothfield, 49-56. Lanham: AltaMira Press, 2008.
- Fisk, Robert. Inleiding in **The destruction of cultural heritage in Iraq**, uitgegeven door Peter Stone en Joanne Farchakh Bajjal, xi-xiii. Woodbridge: The Boydell Press, 2008.
- Flood, Finbarr Barry. "Debate: Religion and Iconoclasm. Idol-breaking as Image-Making in the 'Islamic State'." **Religion and Society** 7 (2016): 116-26.
- Hardy, Sam. "The conflict antiquities trade: a historical overview." In **Countering illicit traffic in cultural goods**, uitgegeven door France Desmarais, 21-31. Parijs: International Council of Museums (ICOM), 2015.
- Higgings, Valerie. "Plunder and looting: some historical reminders." In **The palgrave handbook on art crime**, uitgegeven door Saskia Hufnagel en Duncan Chappell, 409-37. Londen: Palgrave Macmillan, 2019.
- Macquisten, Ivan. "Fake news and the antiquities trade." **Cahn's Quarterly** 2 (2019): 4-6.
- Nathalie May. "Iconoclasm and text destruction in the Ancient Near East." In **Iconoclasm and text destruction in the Ancient Near East and beyond**, uitgegeven door Nathalie May, 1-32. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2012.
- Paoli, Letizia. Inleiding in **The Oxford handbook of organized crime**, uitgegeven door Letizia Paoli, 1-12. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Peters, Gretchen. **Crime and insurgency in the tribal areas of Afghanistan and Pakistan**. New York: West Point Combating Terrorism Center, 2010.
- Russell, John. "Efforts to protect archaeological sites and monuments in Iraq, 2003-2004." In **Catastrophe! The looting and destruction of Iraq's Past**, uitgegeven door Geoff Emberling en Katharyn Hanson, 29-44. Chicago: Oriental Institute Museum, 2008.
- Sargent, Matthew, James Marrone, Alexandra Evans, Bilyana Lilly, Erik Nemeth en Stephen Dalzell. **Tracking and disrupting the illicit antiquities trade with open-**

- Stone, Elizabeth. "An update on the looting of archaeological sites in Iraq." *Near Eastern Archaeology* 78, nr. 3 (2015): 178-86.
- Terrill, Andrew. *Antiquities destruction and illicit sales as sources of ISIS funding and propaganda*. Charlisle: Strategic Studies Institute, US Army War College, 2017
- Tsongas, Galen. "Iconoclasm: ISIS and Cultural Destruction." *Global Societies Journal* 6, nr. 1 (2018): 14-2
- Westcott, Tom. "Destruction or theft? Islamic State, Iraqi antiquities and organized crime." *Global Initiative Against Transnational Organized Crime* (2020): 1-44.

Gedrukte en online bronnen

- *Bestrijding van kunstroof: informatieverslag*. Brussel: Senaat, 2018.
- Charney Noah, Paul Denton en John Kleberg. "Protecting Cultural Heritage from Art Theft." *FBI Law Enforcement Bulletin*, 01.03.2012. Geraadpleegd 05.03.2021. <https://leb.fbi.gov/articles/featured-articles/protecting-cultural-heritage-from-art-theft-international-challenge-local-opportunity>.
- *Emergency Red List of Iraqi Cultural Objects at Risk. International Council of Museums*, 2015. Geraadpleegd 23.04.2021. <http://icom.museum>.
- *Fighting illicit trafficking in cultural goods: analysis of customs issues in the EU*. Brussel: Europese Commissie, 2017.
- Frankel, Sheera. "How ISIS Became the Richest Terrorist Group in the World" Buzzfeed, 28.08.2014. Geraadpleegd 05.03.2021. <https://www.buzzfeednews.com/article/sheerafrankel/how-did-isis-become-the-richest-terrorist-group-in-the-world>.
- *Illicit trade in cultural goods in Europe*. Brussel: Europese Commissie, 2019.
- *Illicit Trade Report 2019. Brussel*: World Customs Organization, 2020. Geraadpleegd 24.02.2021. http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/enforcement-and-compliance/activities-and-programmes/illicit-trade-report/itr_2019_en.pdf?db=web.
- Keller, Andrew. *Documenting ISIL's Antiquities Trafficking: The Looting and Destruction of Iraqi and Syrian Cultural Heritage: What We Know and What Can Be Done*. Washington D.C.: U.S. Department of State, Bureau of Economic and Business Affairs. Geraadpleegd 01.03.2021. <https://2009-2017.state.gov/e/eb/rls/rm/2015/247610.htm>.
- "Kunst als Terrorfinanzierung?" Der Spiegel, 18.07.2005. Geraadpleegd 23.04.2021. <https://www.spiegel.de/consent-a-?targetUrl=https%3A%2F%2Fwww.spiegel.de%2Fpolitik%2Fkunst-als-terrorfinanzierung-a-4c-409306-0002-0001-0000-000041106138&ref=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.
- Lehr, Deborah en Peter Hardich. "Trading Treasure for Weapons: ISIS Campaign of Terror Strikes at Culture." *Huffington Post*, 10.09.2015. Geraadpleegd 05.03.2021. https://www.huffpost.com/entry/trading-treasure-for-weapon_b_5794902.

- Loore, Frédéric. "Trafic d'art et terrorisme: L'enquête de Paris Match rebondit en Espagne." **Paris Match**, 29.03.2018. Geraadpleegd 05.03.2021. <https://parismatch.be/actualites/132038/trafic-dart-et-terrorisme-lenquete-de-paris-match-rebondit-en-espagne>.
- Loore, Frédéric. "Un marchand d'art barcelonais lié à Daech démasqué par un étudiant français." **La Libre Belgique**, 30.03.2018. Geraadpleegd 05.03.2021. <https://www.lalibre.be/international/un-marchand-d-art-barcelonais-lie-a-daech-de-masque-par-un-etudiant-francais-5abd22edcd702f0c1a981d06#:~:text=Morgan%20Belzic%20est%20%C3%A9tudiant%20%C3%A0,d'artefacts%20libyens%20en%20Espagne>.